

ПРАВО В СУСПІЛЬСТВІ СПОЖИВАННЯ: ЦІННІСНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Аналізуються ідеї розробників концепції суспільства споживання (масової культури, масової свідомості). Розглядаються тенденції, що характеризують зміни ставлення до цінності права у сучасному суспільстві. Простежується взаємозв'язок між психологічними рисами людини маси та характером її ціннісного самовизначення у правовій реальності. Наголошується важлива роль самоусвідомлення (самопізнання) в нейтралізації деструктивних наслідків масовізації сучасного суспільства.

Ключові слова: право, цінність права, суспільство споживання, людина маси, правова свідомість, самоусвідомлення.

Hladkyi Serhii. Law to consumption society: value and psychological aspects

The article actualizes the ideas of the developers of the concept of consumer society (mass culture, mass consciousness). The tendencies characterizing changes of the relation to value of the right in a modern society are considered. The relationship between the psychological traits of the masses and the nature of its value self-determination in legal reality can be traced. The important role of self-awareness (self-knowledge) in neutralizing the destructive consequences of the massification of modern society is emphasized.

Key words: law, value of law, consumer society, man of mass, legal consciousness, self-awareness.

Теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з суспільством споживання і масовою свідомістю, десятиліттями активно обговорюються представниками різних наук. Правники, будучи свідомими того, що право є соціальним явищем, глибоко інтегрованим у соціальну реальність як системне ціле, не залишаються осторонь дискусії.

Основи концепції масового суспільства, як відомо, були закладені соціальними теоретиками ще в ХІХ ст. та піддані комплекс-

© ГЛАДКИЙ Сергій Олександрович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правознавства ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»; ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2616-8664>; e-mail: s_glad@i.ua

сному опрацюванню у 1920-1960-і роки. Потужний поштовх у розробці проблематики масовізації суспільства надав науковій думці іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гасет працею «Повстання мас» (1930) [1]. Завдячуючи творчому доробку Ж. Бодріяра – одного з найвпливовіших ідеологів постмодерну – концепція масового суспільства трансформувалася у концепцію суспільства споживання.

Теоретична рефлексія розвитку права новітньої доби перебуває нині на етапі становлення. Спробу комплексної розробки проблеми праворозуміння посткласичної доби здійснив, зокрема, І.Л. Честнов [2]. До дискусії активно долучаються і українські науковці [3]. Інтерес до зазначеної проблеми в різних її аспектах і вимірах, вочевидь, буде зростати. Можна сподіватися, що й психологічні її аспекти не залишаться поза увагою дослідників.

Метою цієї статті є осмислення тенденцій, що характеризують зміни ставлення до цінності права у суспільстві споживання, та відповідних трансформацій правової свідомості.

Право в некласичній парадигмі постає як окремий вимір соціальної реальності, складне багатомірне суб'єктивно-об'єктивне (інтерсуб'єктивне) явище, яке постійно зазнає перманентної трансформації, адже трансформація є способом буття людського суспільства. Певні трансформаційні зміни та їх наслідки аксіологічно можуть осмислюватись як деформації. Йдеться про зміни, що пов'язані з кризою системи правових й інших соціальних цінностей та інститутів, становлення яких відбулося у минулі століття.

Криза цінностей не завжди є передвістям нового – позитивних соціальних зрушень. Іноді це ознака виснаження енергетичного ресурсу цивілізації та її переходу в стадію ентропії. Усвідомлення реалій такого роду актуалізує проблему особистої соціальної відповідальності за перебіг руйнівних процесів.

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. у світі став часом пробудження самосвідомості в царині екологічних відносин, що закономірно, адже екологічна загроза відчувається, зокрема, й фізіологічно. Вона безпосередньо активізує інстинкт виживання та інші психологічні реакції. Право за своєю природою неспроможне здійснювати такий глибинний вплив на психіку людини – воно діє насамперед через свідомість і волю людини та перебуває в «тіні» первинних

суспільних відносин, будучи їх юридичним вираженням та сферою генерування правових сенсів учасниками цих відносин. Відтак на кризу правових цінностей має реагувати насамперед еліта суспільства, а життєздатний соціум має таку еліту сформувати.

Основним викликом сьогодення стала глобальна криза пандемії. Її наслідки для всього світу й України досі не є зрозумілими. В такі часи на рівні побутової свідомості гостро відчувається переконливість постулатів постмодерністських учень щодо непередбачуваності процесів розвитку світу, його «нерозумності», стихійності. Удар спрямований на ключову ланку соціальної системи – спосіб життя пересічного індивіда-споживача, його свідомість, що нині дезорієнтована і тією чи іншою мірою вражена тривогою. Інстинкт штовхає людину до пошуку виходу з кризової ситуації, змушуючи, зокрема, моделювати майбутнє. Це майбутнє має бути достатньою мірою прогнозованим і упорядкованим. Які б можливості самореалізації не відкривали хаотичні процеси найкреативнішим представникам людського роду, більшість прагне стабільності й контрольованості своєї життєвої ситуації. Ідеал демократичної, правової, соціальної держави, що ефективно виконує свої функції, – макровідповідь на зазначені потреби.

Для правників-теоретиків, які осмислюють стани нестабільності соціальних систем, важливим є питання щодо місця права у світі, що так стрімко змінюється. З оптимістичного погляду воно має бути визначальним (інтегральне вираження ці сподівання знаходять у принципі верховенства права). У вимірі вербальних форм стан справ цілком обнадійливий. Принаймні політична лексика сьогодні ще густо насичена юридичною термінологією, особливо конструкціями на основі поняття «права людини». З системного погляду ситуація не є такою оптимістичною.

Головна причина занепокоєння щодо реального статусу права в сучасному світі (в тому числі найдемократичнішої його частини) полягає в усвідомленні процесуальності соціального буття, що передбачає потребу в осмисленні тенденцій його розвитку. Як відомо з історії науки, виявленню таких тенденцій сприяє введення в науковий обіг нових теоретичних конструктів, використання яких дозволяє відкривати нові смислові перспективи та раніше приховані від наукового розуму загрози. Як вже зазначалося, одними із найпродуктивніших з таких конструктів у ХХ ст. стали концепції

«масового суспільства» та «суспільства споживання». Прихильники цих концепцій осмислюють різні, але тісно пов'язані між собою аспекти єдиної соціокультурної реальності.

Суспільство споживання цікавить загальнотеоретичну юриспруденцію насамперед як соціальна система, в якій формується масова свідомість і домінує масова культура. Тобто характерною рисою такого суспільства є формування й постійне відтворення соціокультурними механізмами «людини маси». Така людина в багатовимірному механізмі соціальної взаємодії творить органічне для неї право (не лише його догму, але й відповідні правові цінності).

Масове суспільство нерідко розглядається як альтернатива громадянському суспільству, яка може бути осмислена як контртенденція щодо процесу становлення «права громадянського суспільства», тобто тієї стадії правогенезису, якій притаманне верховенство права над державною владою та становлення правової держави.

Такий підхід має вагомі підстави, адже правова держава як гуманістичний ідеал і вищий ступінь розвитку державності передбачає наявність високорозвиненого громадянського суспільства, що складається з індивідів, які і в суб'єктивному, і в об'єктивному вимірах свого життя виявляють високий рівень розвитку правової культури. Правова культура ґрунтується на правових цінностях та ідеалах і тісно пов'язана з моральними та іншими духовними цінностями, формування системи яких відбувалося в класичну добу.

Масове ж суспільство, як неодноразово відзначали дослідники, демонструє примітивізацію ціннісно-сислової структури суспільства. Базисні для цього суспільства паттерни соціальних взаємодій творять людину, байдужу до ідеалу всебічного розумового, морального й духовного розвитку особистості [4]. Таке суспільство потребує «масової» людини, свідомість якої відкрита до різного роду маніпулятивних впливів (насамперед комерційної реклами та політичної ідеології). Гуманістичні за своїм ціннісним наповненням теоретичні конструкти (права людини, соціальна правова держава та інші), що вже одержали своє часткове інституційне втілення, набувають споживацького смислового забарвлення і перетворюються на міфи суспільства споживання. Останнє в недалекому високотехнологічному майбутньому за очікуванням людини маси має стати суспільством «загального благоденства».

Ключовою ланкою зазначених трансформацій є сама людина маси, яка, за уявленнями розробників цього концепта, є людиною, що позбавлена індивідуальності, задоволена почуттям своєї однаковості з усіма, поблажлива до себе та самовдоволена. Вона нетерпима до чужих думок і аргументів та водночас потребує зовнішнього керівництва, що вочевидь і зумовлює явну чи приховану тенденцію сучасного суспільства до деспотизму. Не маючи духовних ідеалів і прагнень, людина маси не цінує духовної свободи і не здатна до творчості та самотворення, не намагається пізнати і змінити себе.

Право (правова реальність) в умовах руйнування традиційних культурних цінностей продовжує свій історичний рух, дедалі більше віддаляючись від сфери сакрального у людському бутті. Хоча сакральне є метою, нормою й ідеалом релігії, воно, як вважав німецький філософ В. Віндельбанд, є також трансцендентальною основою науки, мистецтва, моралі, права, тобто культури загалом [5, с. 319]. Е. Дюркгайм, який здійснив найгрунтовнішу соціологічну розробку ідеї сакрального, вважав, що ця ідея виражає природну основу істинно людського буття, його суспільну (колективістську) сутність, що протистоїть світському (індивідуалістичному) егоїстичному існуванню [6, с. 37].

Таким чином, уявлення (переживання) сакрального конституують систему смисложиттєвих цінностей людини загалом і правових цінностей зокрема. Еволюційно виправдане у минулі століття дистанціювання права як світського явища від сфери релігійно-сакрального (без втрати діалогічного взаємозв'язку з нею!) в нинішніх умовах тотальної комерціалізації і перетворення всього на товар набуває характеру цілковитого розриву.

Зазначені тенденції дістають вираження у сфері права. Правова реальність відтворюється і розвивається в процесі соціальної взаємодії та завдяки її механізмам. Одні її рівні та сегменти розширюються і вдосконалюються, інші – занепадають і відходять у небуття. Майбутнє того чи іншого сегмента залежить від характеру спрямованості на нього свідомості та діяльності людини, його ціннісного статусу. Тобто у небуття відходить те, що втрачає цінність.

В умовах суспільства споживання власна (духовна) цінність права, втрачаючи живильне джерело у сфері сакрального, «розмивається» у масовій свідомості, відсувається на задній план

переживанням його інструментальної цінності. Суспільство відтворює і вдосконалює право як інструмент захисту прав споживача і виробника, забуваючи про його генетичний взаємозв'язок з ідеалами свободи та справедливості. Це закономірно, бо за право вже не треба боротися – його можна лише використовувати. Право постає у повсякденному житті як послуга (юридична), яка надається представниками окремої професії. Йдеться не лише про правозахист, правоохорону чи оперативно-виконавчу правозастосовну діяльність – правотворчість також постає в масовій свідомості як послуга, надання якої політиками та їх помічниками-юристами оплачено платниками податків. Футурологами прогнозується зникнення юридичної професії у недалекому майбутньому – юридичні послуги будуть надаватися штучним інтелектом дистанційно. Вочевидь штучний інтелект мислиться в такій перспективі і як носій правової свідомості, правової культури та продуцент правових смислів.

Відтак споживання у сфері права (насамперед споживання юридичних послуг) стане головним аспектом процесу відтворення правової людини, а остання як людина маси зазнаватиме подальшої духовної деградації.

Тіньовий вияв впливу цінностей суспільства споживання на сферу права найбільш яскраво простежується у корупції в органах публічної влади загалом та юридичних установах зокрема. У сучасній економіці товар може бути «білим», «сірим», «чорним», залишаючись при цьому товаром, бо він є придатним для задоволення потреб споживчого попиту. В суспільстві споживання з притаманною йому психологією (купівля-продаж – ключовий стереотип сприймання реальності) корупції інтегруватись у суспільну угоду не важче, ніж тіньовому імпорту споживчих товарів. Комерціалізація разом з моральною деградацією суспільства відкривають простір для легітимації забороненого. Торгівля як ключовий спосіб соціальної взаємодії невпинно проникає у правову реальність на всіх рівнях її організації та функціонування.

Потужним чинником трансформації правової реальності за законами суспільства споживання є медіалізація і політизація права, поширення PR-технологій у діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб. Українцям не звикати до того, що очільники юридичних установ (наприклад, генеральні прокурори)

стають шоуменами (роблять політичні заяви, втягуються у політичні інтриги, охоче беруть участь у політичних шоу, творенні новин, у тому числі «фейкових»). Працівники державних органів заклопотані своєю присутністю у соціальних мережах, створенням «селфі» і множенням «лайків». Реформи за часи незалежності України поступово перетворилися на PR-продукт масового споживання, симулякр особливого виду.

Важко виявити вагомі чинники для «дозрівання» правової культури громадян України в нинішніх умовах: відбувається зниження кількісного та якісного рівня правової освіченості населення (визначальними тенденціями розвитку системи вищої освіти стали, як відомо, спеціалізація та дегуманітаризація); низька ефективність (за деякими оцінками, імітативність) реформування правової системи нищить механізми позитивної правової соціалізації молоді; даються взнаки проблеми зі становленням національної еліти (суспільна верхівка виразно виявляє психологічні риси маси); трудова й освітня еміграція (втрата перспективної молоді) також сприяють деградаційним процесам. Утім ключовою проблемою зазвичай вважається суперечність між вже засвоєними українцями базовими цінностями суспільства споживання та неспроможністю українського суспільства створити конкурентоспроможну економіку.

З позицій класичного світогляду ситуація може сприйматись як безвихідна: усвідомлення закономірностей соціальної деградації породжує песимізм, який, своєю чергою, поглиблює деградаційні тенденції. Натомість постнекласична (синергетична) парадигма залишає надію, інакше трактуючи роль хаосу та випадку в функціонуванні відкритих нерівноважних систем.

Утім, які б парадигмальні засади не використовувалися для теоретичного моделювання макросоціальних процесів, ці моделі має конструювати і втілювати в життя національна еліта, яку, за визначенням, не можуть породити маси, масова культура.

А.П. Чехов подарував світу влучний вислів «вичавити з себе раба». В умовах тотальної масовізації сучасної культури актуальним мав би стати вислів «вичавити з себе людину маси». З певного погляду, такий процес добре відомий історії – він у життєздатних соціумах (культурах) мав місце завжди, коли, наприклад, народжувалися нові духовні традиції. Його психологічне тло зазвичай полягає в стрімкому зростанні ролі самоусвідомлення і психоло-

гічному самоконструюванні. Отже, надія на позитивне майбутнє завжди може бути знайдена в надрах власної психіки.

Самоусвідомлення трансформацій і деформацій права – особливий індивідуально-психологічний і соціокультурний (залежно від кута зору) процес, який відбувається у правовій свідомості особи та характеризує вищий якісний рівень її розвитку. Предмет самоусвідомлення – актуальний стан правової реальності та чинники, що його зумовлюють. Мета самоусвідомлення в певному сенсі тотожна самому процесу: усвідомлення реальності завжди змінює її, є визначальним моментом трансформації. Утім спрямованість трансформації визначається панівними цінностями.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що осмислення чинників соціокультурної детермінації генезису права як у контексті цивілізаційних, так і внутрішніх українських реалій, є нагальним завданням юридичної науки. Український соціум існує у глобалізованому світі, який набув характеру суспільства споживання. Масовізація не сприяє розвитку громадянського суспільства, а можливо, й несумісна із цим процесом.

Руйнування системи традиційних цінностей і соціальних інститутів спричиняється до відповідної трансформації правової реальності, яка в суспільстві споживання продовжує і прискорює розпочатий століттями тому рух від сакральності до інструментальності, «товарності». Соціокультурний контекст масового суспільства змінюється таким чином, що смисл висловлювання І. Канта про право як про «найсвятіше, що є у Бога на землі» незабаром може стати зовсім недоступним для пересічного індивіда.

Дегуманізація і деградація ціннісної структури сучасного суспільства є процесом, який може прискорюватись або уповільнюватись. Його уповільнення відтермінує незворотні деструктивні соціальні зміни і дає час на пошук альтернатив. У цій ситуації зростає роль правової свідомості як чинника розвитку правової системи. Якість правової свідомості в перенасиченому й агресивному інформаційному середовищі вимірюється насамперед активністю та продуктивністю процесів самоусвідомлення.

1. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства. Бесхребетная Испания: сб. пер. с исп. Москва: АСТ, 2008. 347 с.
2. Честнов И.Л. Постклассическая теория права: монография. Санкт-

Петербург: ИД «Алеф-Пресс», 2012. 650 с. **3.** Неклассическая философия права: вопросы и ответы: монография / С.И. Максимов и др.; под ред. А.В. Стовбы. Харьков: Тарасенко В. П., 2013. 271 с. **4.** Anita Tarr, Donna R. White. Posthumanism in Young Adult Fiction: Finding Humanity in a Posthuman World. Univ. Press of Mississippi, 2018. 355 p. **5.** Виндельбанд В. Прелюдии / пер. с нем. М.И. Левина. *Философия культуры: избранное*. Москва: ИНИОН, 1994. С. 20-350. **6.** Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / пер. з франц. Г. Філіпчук та З. Борисюк. Київ: Юніверс, 2002. 424 с.

References:

1. Ortega-i-Gasset Jose. (2008). Vosstanie mass. Degumanizaciya iskusstva. Beskhrbetnaya Ispaniya: sb. per. s isp. Moskva: AST MOSKVA. (in Russ.). **2.** Chestnov, I. L. (2012). Postklassicheskaya teoriya prava: monografiya. Sankt-Peterburg: ID «Alef-Press». 650 s. (in Russ.). **3.** Neklassicheskaya filosofiya prava: voprosy i otvety / S.I. Maksimov i dr.; pod red. A.V. Stovby. Kharkov: Tarasenko V. P., 2013. 271 s. (in Russ.). **4.** Tar, Anita; White, Donna R. (2018). Posthumanism in Young Adult Fiction: Finding Humanity in a Posthuman World. Univ. Press of Mississippi (in En.). **5.** Windelband Wilhelm (1994). Prelyudii. *Filosofiya kul'tury: izbrannoe*. Moskva: INION (in Russ.). S. 20-350. **6.** Diurkgaim Emile (2002). Pervisni formy relihiinoho zhyttia: Totemna sistema v Avstralii [Early forms of religious life: The totem system in Australia]. Kyiv: Yunivers, 424 s. (in Ukr.).

Hladkyi Serhii. Law to consumption society: value and psychological aspects

The aim of the article is to comprehend the trends that characterize the changes in the attitude to the value of law in a society of mass consumption. The theoretical prerequisite for the study is the presence of unrealized heuristic potential of the ideas underlying the concept of mass man.

The starting theoretical postulate is the following reasoning: transformation is a way of life of human society; law as a social phenomenon is undergoing permanent transformation; certain transformational changes and their consequences can be axiologically understood as deformations; the process of destruction of social institutions and traditional values, which generates mass, has a corresponding effect on legal reality.

Consumer society is interested in general theoretical jurisprudence as a social system in which mass consciousness is formed and mass culture dominates. A characteristic feature of such a society is the constant reproduction of the human mass. Such a person in the multidimensional mechanism of social interaction creates an organic law for him.

Mass society is seen as an alternative to civil society. This alternative can be understood as a counter-tendency to the process of formation of «civil society law».

Mass society demonstrates the primitivization of the value-semantic structure of society. Such a society needs a person whose consciousness is open

to all sorts of manipulative influences (primarily commercial advertising and populist political ideology). Humanistic in their value content theoretical constructs (human rights, social rule of law and others) acquire a consumer semantic color and become the myths of a consumer society.

Law in the conditions of destruction of traditional moral and cultural values continues its historical movement – it is increasingly moving away from the sphere of the sacred in human existence. In a society of consumption, one's own (spiritual) value of law, losing its spiritual source in the sphere of the sacred, is «eroded» in the mass consciousness. Society reproduces and improves law as a tool to protect the rights of consumers and producers, forgetting about its genetic relationship with the ideals of freedom and justice. You don't have to fight for the right anymore – you can only use it. Law appears in everyday life as a service, a product created by representatives of a particular profession.

Dehumanization and degradation of the value structure of modern society is a process that can accelerate or slow down. Slowing down this process delays irreversible destructive social change and gives time to look for alternatives. In this situation, the role of legal consciousness as a factor in the development of the legal system is growing. The quality of legal consciousness in an oversaturated and aggressive information environment is measured primarily by the activity and productivity of self-awareness processes.

Key words: law, value of law, consumer society, man of mass, legal consciousness, self-awareness.